

Ван Цзяньган

Російська академія Наук, м. Москва, Росія

ЕТНІЧНІ ЛІДЕРИ І МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ

Wang Jianguang

Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

ETHNIC LEADERS AND INTERETHNIC CONFLICTS

Reflections on conflicts, struggle and coexistence of different ethnic groups in the same region, develop quite actively for many years. Subject to the conflict in philosophy occupies an important position, sometimes explaining the essence of the "all things". Ethnic and cultural diversity can easily lead to social and political tensions, in particular, relying on the opinion leaders who give the conflict "colour". At the present time, in the era of the existence and development of the information society, a personality influencing public opinion, have a wide variety of tools available for influence. Forecast of development of a conflict it not a solution, but it leads to a search for compromise and avoid the possibility of a critical point in the contradictions.

Key words: conflicts, interethnic conflicts, civil identity, philosophy of struggle, philosophy of conflict, opinion leaders, leadership in conflict resolution, resolution of ethnic conflicts, factors affecting inter-ethnic conflicts

1. Філософія конфлікту: боротьба і співіснування

Боротьба – одне з основних понять філософії. Так Геракліт вважав боротьбу основою життєвого процесу людини, називаючи її «розбратом» («батьком всіх речей»), Гегель виділяв «боротьбу за визнання» для обґрунтування моделі «суспільної боротьби», важливе місце боротьба також займає в працях інших мислителів¹.

Томас Гоббс охарактеризував боротьбу, як «війну всіх проти всіх», людство завжди приймає боротьбу, і більшу частину свого життя людина знаходиться в стані «боротьби». У цьому випадку «війна» носить символічний характер, це не означає, що людина настільки жорстока істота, яка шукає привід для конфлікту, для справжньої війни.

Пізніше флорентієць Ніколо Макіавеллі, також описував феномен боротьби - як зіткнення інтересів і наростання протиріч. Розділяючи «боротьбу» на кілька типів, якщо говорити сучасною мовою то це: боротьба між елітами (всередині аристократії); боротьба народу і еліт (плебеїв і аристократії); боротьба груп (пополани і плебейські маси)². Можна вважати, що Макіавеллі визначив конфлікт, навіть описав типи, які відповідають сучасним прикладам, що, по суті, схоже з сучасним тлумаченням поняття. Феномен «боротьби інтересів», сьогодні, породжує лідерів (керівників, активістів, еліту). Коли лідери з'являються, як результат боротьби, вони автоматично отримують не тільки шану і повагу з боку певної частини громадськості, а й негласне «право представницького мовлення», що означає висловлення «думок групи». Тож, слід підкреслити, що до певної міри і в деяких випадках, боротьба несе не тільки руйнівний характер.

Незважаючи на різницю в підходах щодо питання боротьби, ясно одне - вона неминуча, має кілька рівнів і є ключовим фактором, який рухає суспільством.

З філософської точки зору, можна ототожнювати боротьбу з конфліктом. Адже не завжди боротьба припускає фізичне зіткнення, тому на сьогоднішній день, можна виділити наступні рівні і приклади боротьби (по спадаючій):

- Зіткнення цивілізацій (наприклад, християнської та ісламської цивілізацій);
- Міжетнічні конфлікти (конфлікти в Нагорному Карабасі, Чечні, колишній Югославії)
- Культурно-ідеологічні зіткнення (мусульманізація, русифікація, колонізація);

¹ Хоннет, А. Моральное развитие и общественная борьба: ранние социально-философские учения Гегеля цивилизаций. *Гегфтер*. <<http://gefter.ru/archive/10134>> (2016, березень, 10).

² Рассел, Б. (1994). *История западной философии в её связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней*. Новосибирск: Издательство Новосибирского университета.

- Боротьба за владу;
- Захист економічних інтересів (світові війни).

Зіткнення і конфлікти існують не тільки між етносами, а й, в першу чергу, між різними соціальними групами, політичними угрупованнями, іншими групами, чії цінності різняться. Число конфліктів зростає, дієства стають більш запеклими, результати тягнуть за собою все нові і нові зіткнення.

Важливою категорією у філософії є феномен існування (співіснування) і зіставлення. Прийнято вважати, що дослідженням проблем існування і співіснування індивіда з іншими, займається соціологія чи психологія. Але вивченням і осмисленням проблем існування людини в світі і суспільстві, також, займається один із напрямів філософії - екзистенціалізм¹.

Екзистенціалізм («філософія існування») направлений не тільки на роздуми місця людини в світі або суспільстві, а також його ролі, зв'язку і взаємодії з іншими.

Екзистенція (існування), проходить кілька стадій: естетичну, етичну, релігійну. Відповідно до розвитку процесів модернізації та глобалізації, можна визначити «сучасні стадії існування»: моральну, культурно-національну, релігійну та політичну. Особистість проходить кілька етапів, на основі яких існує і розвивається в майбутньому. Існування - основна категорія філософії, яка прагне пояснити все, що відбувається навколо і всередині особистості, характеризує мотиви, бажання і прагнення. Існує затверджена думка, що людина істота соціальна, і не може існувати поза суспільством, отже, для людини вкрай важливими є відносини з іншими. Як стверджував Карл Ясперс - людина не може повноцінно співіснувати з іншими і не може існувати поза соціумом. Феномен співіснування розглядається як основна потреба людини. Важливі і рівні співіснування, які базуються на міжособистісних, міжгрупових, міжнаціональних, міжрегіональних і міждержавних рівнях відносин. Елементом співіснування є комунікація. Комунікації між людьми, групами ведуть до розвитку. Комунікація або її відсутність впливає на формування або зникнення етнонаціональних груп.² Припустимо, нації і етноси виникали на ґрунті відсутності комунікацій групи з представниками інших народів, так при переселенні, групи які втрачали комунікації з іншими, виявлялися відірваними від інших цивілізацій і з часом створювали свої, ідентифікуючи себе як певний етнос, формуючи і розвиваючи свої традиції, мову, культуру. Наприклад, американські індіанці вважаються повноцінним етносом, зі своїми традиціями, мовою, культурою та історичною територією. За історичними даними, індіанці - це вихідці з Азії, представники монголоїдної раси. Виходить, що при переселенні народів, представники цієї групи втратили зв'язок і довгий час не комунікували з представниками їхньої групи, і в результаті - утворився новий етнос.

В даний час сучасний світогляд дозволяє групам і індивідам комфортно комунікувати з усіма представниками однакових чи схожих традицій, на вищому соціальному рівні, але тепер ці групи зіставляють себе з представниками інших груп.

Згідно Хайдеггеру, особистість потребує оточення, але воно в свою чергу, пригнічує особистість. Це не означає, що придушення особистості і її інтересів, може стати приводом для боротьби (конфлікту), як певне обмеження. Можна вважати, що суспільство «пригнічує» особистість без її супротиву, змінюючи думку, точніше узагальнюючи її (наближуючи до «істинної»). Не існує групи, народженої з однією думкою і світоглядом, існує активна особистість, яка групу направить і супроводить.

В сучасних умовах, епохи інформаційних технологій, суспільство прагне до глобальної інтеграції. Дещо спрощуючи і узагальнюючи, можна сказати, що після промислової революції темпи розвитку суспільства в цілому прискорилися. Візьмо простий приклад, який ілюструє, наскільки стрімко, починаючи з 18 століття, змінився світ. У 1804 році створено перший паровоз, буквально через сто років в повітря злетів літак, і вже в 1926 році була запущена перша рідинна ракета.

Технічний прогрес стимулював розвиток інформаційного суспільства, що нерозривно пов'язано з глобалізацією і кризою національної ідентичності, яка незабаром може бути замінена на громадянську, і в подальшому на світову спільноту. Відповідно, роздуми про проблеми «боротьби» відійдуть на другий план.

У будь-які часи в будь-яких історичних умовах необхідно шукати баланс і гармонію, а не

¹ *Новая философская энциклопедия: в 4 т.* Институт философии Российской академии Наук. <<http://iph.ras.ru/enc.htm>> (2016, березень, 04).

² Празаускас, А.А. (2000). *Етнос и политика: Хрестоматия*. Москва: Университет российской академии образования.

створювати конфліктні ситуації штучно.

2. Політичні чинники міжетнічного конфлікту: еліти і лідерство

Міжетнічний конфлікт виникає в одному політико-економічному просторі (території), в одній державі. В даний час, держави прагнуть створити сприятливі умови для співіснування на їх територіях представників різних націй і культур, в той момент, коли куди важливіше зміцнювати громадянськість. Тому зацікавлена сторона може сприяти появі та розвитку конфлікту на ґрунті етнічної диференціації.

Міжетнічні конфлікти - це штучно відтворені протиріччя між представниками різних етнічних груп (які проживають на одній території), які з'являються і розвиваються при наявності зацікавленої особи або групи, що володіє певним рівнем авторитету і впливу на одну із сторін. Якщо людина користується певним рівнем авторитету в суспільстві або у конкретній групі, - вона може формувати або впливати на думку тієї чи іншої аудиторії. Люди, які мають певну підтримку в суспільстві, мають всі можливості, щоб безпосередньо впливати на інших. Лідер - це той, хто впливає на групу, незалежно від того, чи є він формальним главою цієї групи. Таким чином, лідери існують не тільки в неформальних утвореннях, але, з іншого боку, реальний лідер конституюючої організації може не займати формальної позиції в групі¹.

Масштаби впливу особистості на суспільство залежать від рівня авторитету і масовості підтримки. Наприклад, в релігійних громадах колосальний вплив на групу мають духовні лідери (священик, рабин, далай-лама, мулла і т.д.). У свідомості малоосвічених товариств, до наших днів, зберігся авторитет «духовних наставників», який формує мислення своїх прихожан і окреслюють своє ставлення до певних ситуацій, груп, осіб. Діячі культури, мистецтв, спорту, політики та інше, маючи своїх шанувальників і впливаючи на них, також являються лідерами громадської думки, це люди яких поважають, прагнуть бути схожими на них або навпаки засуджують, але враховують їх точку зору.

В розвитку конфлікту, лідери та еліти грають найважливішу роль, так як нагадують про відмінності груп, проблеми співіснування, і інших обмеженнях одних іншими.

Схема 1. Типи лідерства та рівні їх впливу на громадську думку

Конфлікт (як і будь-яка інша ситуація) набуває політичного забарвлення, коли його так позначають - дають визначення і «призначають» учасників конфлікту. Основними інструментами в даному процесі є: освіта, сфера культури і мистецтва, засоби масової комунікації та інформації. Думки в масах, формують лідери, які, по суті, є «творцями» конфліктів, точніше політизують можливі розбіжності і чвари. Міжетнічні розбіжності, за великим рахунком - це терпимі або роками

¹ Блондель, Ж. (1992). *Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу*. Москва: Российская академия управления.

забуті ситуації, які можуть існувати на рівні пам'яті сімейних традицій та історії.

Слід зауважити, що будь-який латентний конфлікт стане явним і набере масштабів, коли знайдеться лідер, який очолить певний «рух» і «сповістить» громадськість про їх пригнічення і несправедливості. Активні представники груп, при назріванні конфлікту висвітлюють факти, аргументи, «таємні» події, які впливають на подальший розвиток міжгрупового дисонансу. Фактично, конфлікт - це цілеспрямована взаємодія лідера (або групи лідерів) з громадськими групами, який доводить ситуацію до необхідного рівня, вдаючись до демагогії для досягнення, найчастіше, особистих цілей та інтересів. Інтерес, як особисте ставлення діючого суб'єкта до дії, яке він справляє, визначення інтересу дозволяє зрозуміти головну дилему, що сформувалася під час обговорення проблеми, мотивації діяльності і вчинків¹.

Лідери і представники політичних еліт, навіть ті, які не володіють державною владою, здатні знайти або створити умови для етнічного конфлікту, особливо, коли процеси вимирання одних етносів та боротьба інших за існування - безперервний процес. Приблизно 80% всіх конфліктів в світі - міжнаціональні конфлікти, і це пояснюється більшою мірою етноконфесійними відмінностями, які стають об'єктом політичних маніпуляцій з боку зацікавлених осіб.

В історії багато прикладів того, як різні імперії і великі держави вирішували національні питання. Зазвичай, в результаті їх політики вдавалося зберегти культурне різноманіття народів, що входили до складу цих держав, але самі держави розпадалися. За час існування цих імперій і держав, у націй в їх складі з'являлися «керівники», які висловлювали «суспільне» невдоволення, аргументуючи різними наявними на те причинами і фактами, для отримання «незалежності» і влади, вони не рідко починали відкриту боротьбу між групами або державою.

У багатонаціональному світі, основою для конфліктів є співіснування різних етносів на спільних територіях. Тому, не складно знайти причину, якщо звернутися до історії і економіки при врахуванні етнічних і релігійних відмінностей, складніше правильно донести інформацію і надати аргументи. Конфлікт без громадської підтримки, що висуває претензії сторони, може існувати тільки на інформаційному рівні, не маючи майбутнього. Ідея існує до тих пір, якщо хоча б згадки про неї збережені на інформаційних носіях (аудіо та відеозаписи, книги, брошури) в широкому доступі. Поки вона знаходиться на рівні усного обговорення, ця ідея не досягне необхідного (лідеру або еліті) рівня і не знайде масової підтримки. Наприклад, Афганський, Чеченський конфлікт особливо загострився, коли його активізували зацікавлені особи, підкресливши, тим самим, історичні факти і релігійні задуми (Кавказькі війни за часів Російської імперії). У ситуації чеченського конфлікту, наприклад, Зелімхан Яндарбієв, член спілки письменників СРСР став ідейним натхненником конфлікту, і об'єднавшись з етнічним чеченцем - генералом Армії СРСР - Джохаром Дудаєвим, очолили рух, метою якого було «створення незалежної демократичної держави». І таких прикладів дуже багато, за кожним протиріччям і конфліктом стоять лідери і активісти.

У сучасному глобалізованому світі індивідуальні традиції, принципи і культура деформується або замінюється загальноприйнятою, в глобальній мережі, манерою поведінки. Інтернет сьогодні, розмиває кордони, стирає обмеження. Без іншого втручання інтернет сприяє інтеграції суспільства, створення нових консолідованих спільнот, які не обмежені ні традиційною культурою, ні релігією. На жаль, останнім часом інтернет використовують як інструмент впливу і формування певних думок, поширенням конфліктогенних ідей, розвитком розбіжностей між групами.

В інтернеті є можливість знайти різноманітні «групи інтересів», найчастіше, такі спільноти створюються або навколо однієї теми (проблеми) або навколо певної особистості. Глобальна мережа зробила доступною не тільки інформацію, освіту, літературу, а й «персону» і її «думки».

Лідери і еліти сучасності, здатні за допомогою інтернету впливати практично на всі сфери життя людини, отже, і на політичну ситуацію, у якості «м'якої сили» (soft power). Відповідно, впливаючи на всі сфери життя певної групи (в даному випадку - етнонаціональної), «м'яка сила» впливає і на національну політику в державі, заручившись підтримкою етнонаціональних груп (схема 3).

Сучасні «лідери думок» - це люди з величезною кількістю друзів і підписників. Публікуючи на своїх сторінках у соціальних мережах свій «настрій» і «думки», лідери можуть вплинути і на настрої громадськості. Масова свідомість сприймає всю інформацію, від свого лідера як достовірну.

¹ Здравомыслов, А.Г. (1996). *Социология конфликта*. Москва: Аспект-Пресс.

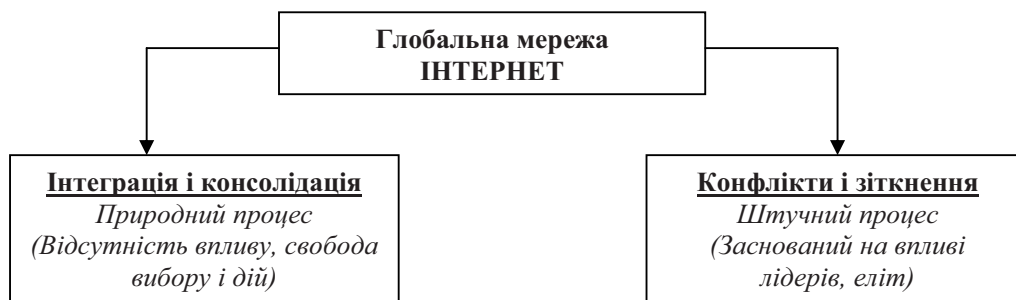

Схема 2. Можливі результати впливу інтернету на громадські групи

Навіть якщо така особа висуне заклик до революції, перевороту або бунту, цей меседж, в більшості, обов'язково підтримає її аудиторія. Тому політичні та громадські діячі прагнуть завести «гарний» аккаунт в найвідоміших і найпопулярніших соціальних мережах, і постійно «забезпечувати своїх шанувальників» необхідною інформацією. Якщо лідери здатні повести за собою маси, то їм нічого не вартує просто «дати оцінку» певної ситуації, щоб її необхідним чином сприйняло суспільство.

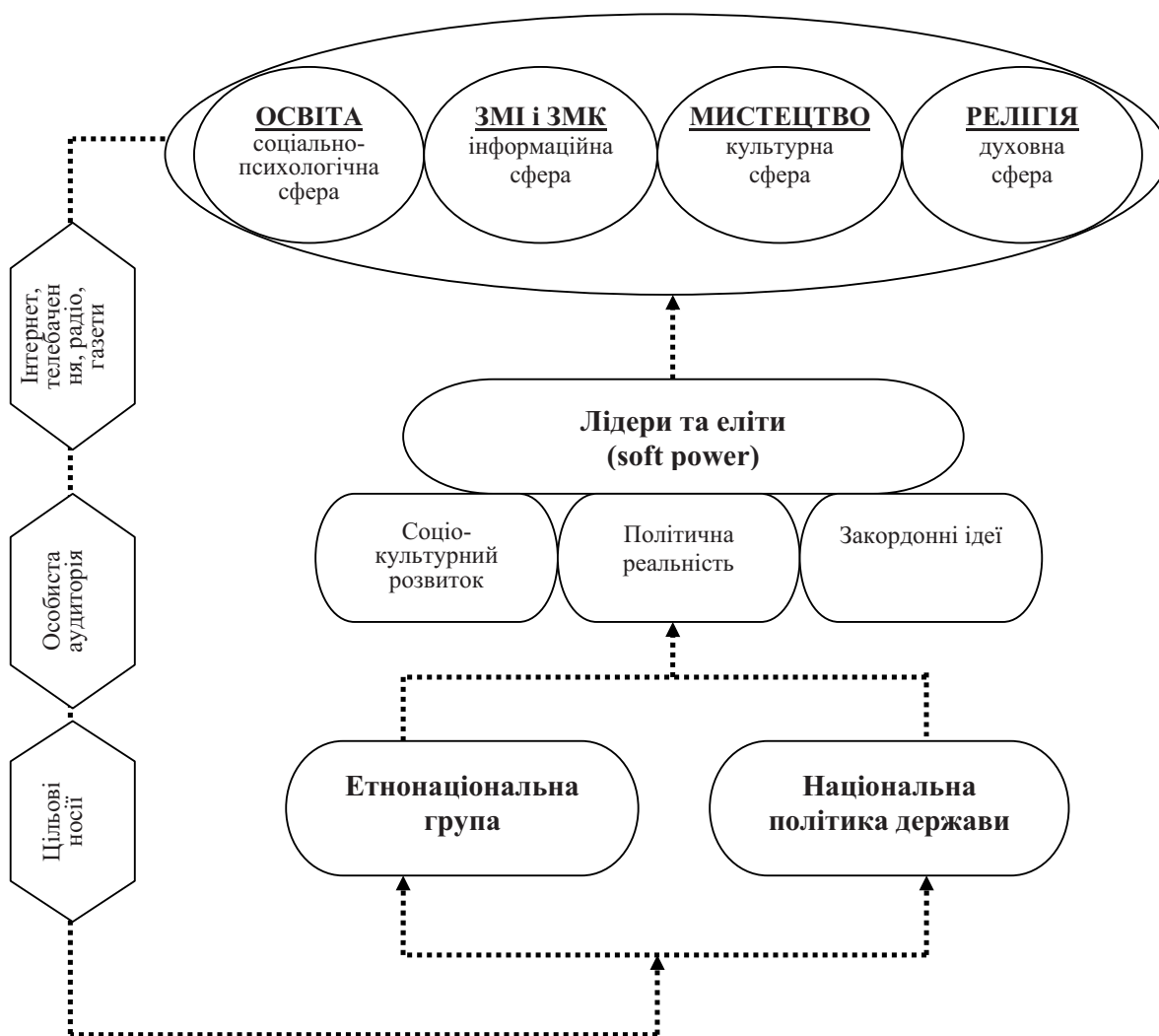

Схема 3. Сучасні умови формування системи впливу еліт на етнонаціональні групи

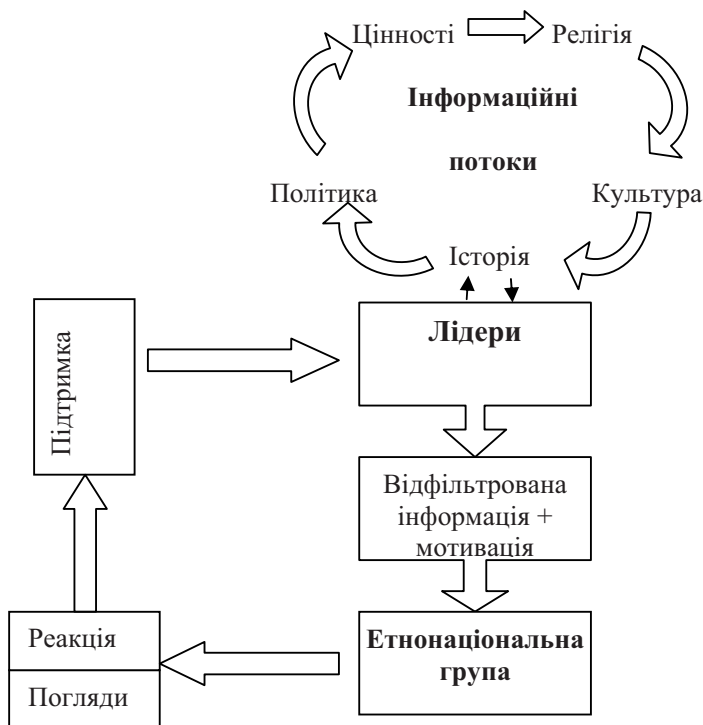

Схема 4. Інформаційний процес взаємодії лідерів і групи

Лідери збирають інформацію з існуючих потоків, враховуючи культуру, релігію, сучасну політичну ситуацію, історичні дані, основні цінності, психологію групи та інше (схема 4). Обробляючи і фільтруючи інформацію, доповнюючи мотивацією і «загальними» цілями, на виході мають інструмент впливу, здатний вплинути на думку і викликати певну реакцію, щоб в результаті, отримати необхідну підтримку. Таким чином, утворюється ключовий інформаційний вузол (включаючи пропаганду і демагогію), який лідери використовують для досягнення певних цілей. Дії лідерів спрямовані, зазвичай цілеспрямовано на групу з ідентичними цінностями і установками, хоча думка у кожного виключно індивідуальна, але виходячи з аналізу поведінки груп - свідомо особистість зникає, причому почуття і ідеї всіх окремих одиниць, які утворюють ціле, приймають один і той же напрям. Утворюється колективна душа, яка має, звісно, тимчасовий характер, але й досить неоднозначні риси¹.

Сили, які рухають суспільством - саме суспільство, точніше активна його частина, яка здатна зацікавити і закріпити за собою підтримку з подальшим правом «висвітлювати думки групи».

В історії достатньо прикладів того, як навіть маловідома особистість піднімає бунт чи повстання. Часто, такі лідери стають відомими в «своїх» колах, і для певної групи їх думки є важливими. За інтересами лідера завжди стоїть певна група, партія, регіон, держава. При політизованих конфліктах, завжди присутня «третья» сторона, яка може або залишатися невідомою або вочевидь висловлювати підтримку лідеру.

Етнонаціональні конфлікти часто супроводжуються зовнішнім втручанням, яке посилює конфлікт і використовує його як інструмент для досягнення свого геополітичного інтересу. Більш того, часто у третьої сторони, спочатку з'являється зовнішньополітичний, геополітичний інтерес, який вона прикриває етноконфесійною або етнонаціональною риторикою, котрий потім виливається в міжетнічний конфлікт². Прикладом може послужити ескалація міжнаціональних конфліктів на пострадянському просторі. У зв'язку з цим можна розглянути Карабахський конфлікт і участь в ньому Туреччини. Маючи свої зовнішньополітичні цілі в південних регіонах колишнього СРСР,

¹ Лебон, Г. (2011). *Психология народов и масс*. Санкт-Петербург: Академический проект.

² Лэй, Ж. Мировой национальный вопрос: изменения, новые тенденции, новые влияния. *Жэньминь Жибао* <people.com.cn> (2015, грудень, 18).

прикриваючись інтересами новосувєрєнних тюркскооязичних рєспублїк, Турєччина доклала максимум своїх можливостей для вирїшення конфлїкту на користь Азербайджану (а ранїше першою визнала незалежність Азербайджану за мїсяць до розпаду СРСР). Таким чином, Турєччина «презентувала» Карабахський конфлїкт свїтовому спїтовариству, як протистояння мїж вїрменами і «тюркськими братами».

Зовнїшнїм втручанням супроводжувалися також мїжнацїональнї конфлїкти в Грузїї (1989-1992 рр.). РССФР, а пїсля розпаду СРСР - РФ, займала позицїю дїаметрально протилєжну Грузїї в грузино-осєтинському і грузино-абхазькому конфлїктах.

Мїжнацїональний конфлїкт може стати приводом для мїжнародного конфлїкту, для вїйни. Так, приводом для початку Першої свїтової вїйни стало вбивство боснїйським студентом, членом терористичної органїзацїї «Млада Босна», яка боролася за об'єднання всіх пївденних слов'ян в одну державу, австрїйського єрцгерцога. Тобто формально це був конфлїкт Австро-Угорщини з Сєрбїєю, але з рїзних сторїн його пїдтримали іншї зацїкавленї держави.

Таким чином, мїжнацїональний конфлїкт виходить з «латентного» стану, коли з'являються «активїсти», здатнї дати йому визначення, позначити учасникїв і їх ролї. До того ж, мїжетнїчний конфлїкт стосується не тїльки конфлїктуючих сторїн, часто в ньому присутнїй зовнїшнїй інтерес, і часто результат конфлїкту залежить саме від зовнїшнього втручання.

3. Прогнози, як можливість уникнення мїжетнїчних загострень

Мїжплеміннї, мїжетнїчнї, мїжконфесїйнї конфлїкти завжди виникали пїд керївництвом авторитетної особистостї або групи (єлїти), і були найпоширенїшими в усїх цивїлізацїях в усї епохи. При зїткненнях такого характеру зазвичай зацїпаються інтереси інших сторїн, а не тїльки питання ідентичностї конфлїктуючих сторїн, тому вони досить часто затягуються за часом і не рїдко переростають в запєклї кровопролитнї зїткнення. Якщо конфлїкт вирїшується із значною перевагою тїєї чи іншої сторони, це пїдвищує ймовїрність геноциду згодом, що може послужити ґрунтом для нового конфлїкту в майбутньому. Тому це нескїнченнїй процес.

Однак, це не означає, що неможливо знайти способи врегулювання і вирїшення мїжетнїчних конфлїктїв. Проте, варто починати з їх запобїгання, бо мїжнацїональнї конфлїкти можуть назрївати довго, і коли, нарештї, спалахують, то можуть охопити навїть географїчно вїддаленї райони і втягнути в бойовї дїї сторони, якї, здавалося б, не мають нїякого вїдношення до конфлїкту.

Можливїсть запобїгання мїжетнїчних конфлїктїв полягає, в першу чергу, не в створеннї сприятливої атмосфєри для представникїв рїзних народїв, якї проживають в державї, а в створеннї можливостей для розвитку громадянськостї (громадянської ідентичностї) і контролї або аналїзї наявностї формальних або неформальних лїдерїв у групах. Прогнози дїй тїєї чи іншої групи, залежать від настрою і цїлей лїдерїв, що впливають на них. Контроль дїяльностї активїстїв, якї впливають на формування ідей і думки певної частини суспїльства.

У сучасну епоху «всєсвїтньої павутини», можна виявити: безпосереднїх лїдерїв, рївень і ступїнь їх впливу, напрямок і характер їх дїяльностї, масовїсть їх пїдтримки, інструменти впливу. Тому не так складно спрогнозувати можливїсть провокацїй і закликїв з їх боку, і тим самим виявити виникнення конфлїкту ще на раннїй стадїї, що дає можливїсть взяти ситуацїю пїд контроль і уникнути її поглиблення.

В наш час, контроль здебїльшого асоцїюється з вїдголосками тоталїтаризму і радянською рефлексїєю, тому не варто сприймати це явище буквально, важливо зрозумїти іншу інтерпретацїю цього значення, а саме не тотальнїй контроль особистостї, а спостереження і аналїз дїяльностї для наявностї інформацїї про настрої його аудиторїї, щоб дати оцїнку подальшого розвитку подїй.

Передбачалося, що забезпечивши рївнї громадянськї і полїтичнї права, і надавши можливїсть зберегти свою нацїональну ідентичнїсть, багатонацїональнї держави повиннї були уникнути напруженостї і конфлїктїв. Однак така полїтика лише сприяє появі зацїкавлених персон до проблем нацїй, чим створює ґрунт для мїжетнїчних конфлїктїв, якї в свою чергу вїдмежовують і роз'єднують групи, замїсть того, щоб створювати динамїчний баланс. Слїд зазначити, що в сучасному розумїннї, нацїя нерїдко ототожнюється з державними кордонами, хоча все бїльше держав називають себе интернацїональними або полїкультурними, і це закономірнїй процес.

За допомогою інтернету і засобїв масової інформацїї можна проаналїзувати і передбачити розвиток подїй, основнї проблеми, що цїкавлять певнї групи. Як вже говорилося, конфлїкти це не вїд'ємна частина життя людства, їх масштаби і напрям знаходять пїдтримку завдяки

«представникам» конфліктів в суспільстві. Можливо проблема сучасного світу у вільному доступі до інформації, освіти та нових ідей. Тоді логічно було б обмежити відповідний доступ, і «відтворювати» тільки необхідну інформацію і формувати необхідні думки, але це суперечить правам та свободам людини, і може стати приводом для інших конфліктів.

Тому ні політика інтернаціоналізму або мультикультуралізму, ні певні режими, не можуть вплинути сьогодні на вирішення міжнародних конфліктів, так як це не веде до створення гармонійних відносин, а навпаки, веде до загострення розбіжностей і створює нові типи конфліктів. Рішення проблеми варто шукати за допомогою аналізу і прогнозу процесів їх розвитку на ранніх етапах за допомогою виявлення лідерів і еліт, які наділені підтримкою груп і керують їх настроями.

References

1. Blondel', ZH. (1992). *Politicheskoe liderstvo. Put' k vseob'emlyushchemu analizu*. Moskva: RAU.
2. Boulding, K. (1963). *Conflict and defence: a general theory*. New York.
3. Hantington, S. Stolknovenie tsivilizatsij. <<http://grachev62.narod.ru/hantington/chapt10.htm>> (2016, liutyi, 27).
4. Honnet, A. Moral'noe razvitie i obshchestvennaya bor'ba: rannie sotsial'no-filosofskie ucheniya Gegelya tsivilizatsij. *Gefter*. <<http://gefeter.ru/archive/10134>> (2016, berezen', 10).
5. Lebon, G. (2011). *Psihologiya narodov i mass*. Sankt-Peterburgh: Akademicheskij proekt.
6. Lejh, ZH. Mirovoj natsional'nyj vopros: izmeneniya, novye tendentsii, novye vliyaniya. *Zhehn'min' Zhibao*. <people.com.cn> (2015, hruden', 18).
7. *Novaya filosofskaya ehntsiklopediya: v 4 t. (2000-2001)*. In-t filosofii RAN; Nats. obshchestv.-nauch. fond; Preds.nauchno-red. sojeta V.S. Stepin. M.: Mysl'. <<http://iph.ras.ru/enc.htm>> (2016, berezen', 04).
8. Prazauskas, A.A. (2000). *Ehtnos i politika: Hrestomatiya*. Moskva: URAO.
9. Rassel, B. (1994). *Istoriya zapadnoj filosofii v eyo svyazi s politicheskimi i sotsial'nymi usloviyami ot antichnosti do nashih dnei. V 2 t.* Novosibirsk: Izd-vo Novosibirskogo un-ta.
10. SHestopal, E.B. (1997). Otsenka grazhdanami lichnosti lidera. *Polis*, 6, 57-72.
11. Zdravomyslov, A.G. (1996). *Sotsiologiya konflikta: Uchebnoe posobie dlya studentov VUZov*, 3-izd. dop.i per. Moskva: Aspekt-Press.
12. Zotov, A.F. (2001). *Sovremennaya zapadnaya filosofiya*. Moskva: Vysshaya shkola.